
ÖSSZEFOGLALÁSOK

A birodalom-projekt. A brit világrendszer felemelkedése és bukása

„Ez a birodalom azonban mindeddig csak képzeletben volt meg. Mindeddig nem birodalom volt, hanem egy birodalom terve. Nem aranybánya, hanem egy aranybánya terve.”¹ Az idézett sorok, a Brit Birodalomról megfogalmazott szkeptikus vélemény Adam Smith *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről* c. munkájából származik és ezt az elképzelést választotta John Darwin, *The Empire Project* c. könyve vezérgondolatának.

A szerző az Oxfordi Egyetem Nuffield College oktatója, kutatási területe az európai imperializmus, a Brit Birodalom és a dekolonizáció története. A bemutatásra kiválasztott műve beleilleszkedik a korábban megjelent munkáinak sorába. John Darwin számos, a gyarmati rendszerrel és a birodalmakkal foglalkozó könyv szerzője, mint például a *Britain and Decolonization: The Retreat from Empire in the Post-War World*, a *The End of the British Empire: The Historical Debate* és az *After Tamerlane: The Global History of Empire since 1405* című kötetei.

A *The Empire Project* már első sorai felkelthetik az olvasó érdeklődését. A szerző ugyanis a bevezetésben kifejti, hogy melyek azok a legmeghatározóbb pontok, ahol a témával kapcsolatos megközelítése eltér az eddigiektől. Az egyik legérdekesebb, hogy Adam Smith fent idézett gondolatából kiindulva a Brit Birodalom megnevezés helyett Darwin a brit világrendszer terminust használja konzekvensen a könyv teljes terjedelmén keresztül. Véleménye szerint a brit imperializmus globális jelenség volt, amelynek hatalma sokkal inkább a világban fellelhető különböző elemek összekovácsolásából származott, mintsem a központi, birodalmi akarat határozott irányításából. A szerző a Brit Birodalomra, mint rendszerre tekint, amely nagyszámú alkotmányos, diplomáciai, politikai, gazdasági és kulturális kapcsolat összessége volt. A brit világrendszer rendkívül sokszínű, eltérő státuszú területeket magába foglaló konglomerátum volt. Ezen a struktúrán

1. Adam Smith, *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. II., Budapest, 1940. 479.

belül voltak klasszikus gyarmatok, mint például India, telepes gyarmatok, amelyeknek nagy része a XIX. század végére önkormányzóvá vált, protektorátusok, kondomíniumok, mint például Szudán, 1920 után mandátumok. Voltak még haditengerészeti és katonai támaszpontok, erődök, mint Gibraltár és Málta, koncessziós területek és egyezményes kikötők, mint Sanghaj, a brit kereskedelem dominanciája révén kialakult informális gyarmatok, mint Argentína, befolyási övezetek, például Irán, Afganisztán és a Perzsa-öböl térsége. A szerző célja ennek a világrendszernek felemelkedését, bukását és sorsát bemutatni.

John Darwin a könyvet az 1914-es korszakhatár mentén két nagyobb egységre bontotta. Az első rész fejezetei a brit világrendszer kialakulásával, felemelkedésével foglalkoznak az 1830 és 1914 közötti időintervallumban. A második nagy gondolati egységet a szerző az 1914 és 1968 közti időszaknak, a rendszer alkonyának szenteli. A kötet egészére jellemző, hogy Darwin törekedett arra, hogy a könyv ne az egyes gyarmatok történetének szeparált, egymás mellé helyezett ismertetéséből, hanem a Brit Birodalomnak, mint rendszernek a bemutatásából álljon.

A szerző 1830-at jelöli meg a vizsgált korszak kezdőpontjául. Úgy véli, hogy amíg ez előtt az időpont előtt Nagy-Britannia jelenléte elsősorban az atlanti térségben volt meghatározó, addig az 1830-as, 1840-es évekre a brit rendszer már globálissá vált. Az 1763 és 1815 közötti periódus konfliktusai során, amelyet John Darwin a struktúra kialakulásának előzményeként tart számon, a britek több fontos területet szereztek meg. Ceylon, Mauritius és Fokföld birtoklása az Indiai-óceán védelmét tette lehetővé, például a francia flottával szemben. A britek a Mediterráneumban a Jón-szigeteken és Máltán keresztül ellenőrizni tudták az Egyiptomba és a tengerszorosok felé vezető tengeri útvonalakat. Az észak-atlanti régió vizeit már korábban is kontrollálni tudták. Dél-Amerika partvidéke és a kulcsfontosságú Horn-fok pedig a spanyol és portugál gyarmatbirodalmak széthullásával, és a Falkland-szigetek 1833-as elfoglalásával vált Nagy-Britannia számára ellenőrizhetővé. Bár a felsorolt területek önmagukban nem képviseltek nagy értéket és lakosságuk is csekély számú volt, geopolitikai szempontból azonban óriási volt a jelentőségük bírtak. Ezáltal az 1830-as, 1840-es évekre új régiók nyíltak meg a brit utazók, kereskedők és a gyarmatosítás előtt: Közép-, és Dél-Amerika, Közép-Ázsia, Új-Zéland, a Csendes-óceán északi térsége és Kína.

A brit világrendszer kialakulásában John Darwin több fontos körülményt emelt ki. Ezek közül az első és talán legfontosabb a hatalmi és gazdasági erőegyensúly Eurázsiaiban. Kína veresége az első ópiumháborúban (1839–1842) előre jelezte, hogy Kelet-Ázsia csak passzív szereplő lesz a

világpolitika színpadán. A kínaiak képtelenek voltak arra, hogy hatékonyan fellépjenek a britek ellen, akik ebből következően Kelet-Ázsia partvidékén csak maximum helyi ellenállásba ütköztek. Ezzel majdnem párhuzamosan a Török Birodalom és Perzsia hanyatlása, törekvése új lehetőségeket nyitott meg a brit kereskedelem és diplomácia számára a Közel-Keleten. A poszt-napóleoni Európa hatalmi rendje részben szintén Nagy-Britannia tengerentúli törekvéseinek kedvezett.

A szerző által kiemelt következő tényező az amerikai kontinens politikai helyzetében a XIX. század első felében bekövetkezett változás. Darwin úgy véli, hogy számos szempontból ez az elem is Európához kötődik, mivel a latin-amerikai spanyol és portugál gyarmatok függetlenné válásában nagy szerepet játszott anyaországaik meggyengülése. Ezek az új államok a brit kereskedelem és tőkekivitel fontos színterévé váltak. Bár az Egyesült Államok és Nagy-Britannia viszonya nem volt konfliktusmentes a XIX. században, ennek ellenére a déli gyapotültetvények a brit textilipar fontos nyersanyagbázisát adták, az észak-keleti partvidék államait pedig kereskedelmi kapcsolatok kötötték Londonhoz és Liverpoolhoz.

Darwin szerint a brit világrendszer kialakulásában kiemelt szerepe volt az iparnak, és az iparosodásnak, amely az 1830 utáni periódusban gyors ütemben fejlődött. Például a brit nyersvastermelés 1796-ban 125 ezer tonnányit állított elő, ez a szám 1830-ban már elérte a 677 ezer tonnát, 1860-ra pedig 3,8 millió tonnára duzzadt. A szerző úgy véli, hogy a preindusztriális birodalmak esetében nagy erőforrásokat igényelt egy felkelés leverése, vagy egy külső támadás elhárítása. Az anyaország és a gyarmatok közötti szoros kereskedelmi és kulturális kötelékek korántsem jelentettek garanciát a különböző területek lojalitására, ahogy ezt a tizenhárom észak-amerikai gyarmat példája is igazolta. Az iparosodás azonban megváltoztatta ezt a helyzetet, mivel egyrészt növelte a gyarmati gazdaságok függőségét az anyaországtól, másrészt a folyamat technikai eredményei által a katonai erő demonstrálása a Londontól távol eső területeken gyorsabbá, hatékonyabbá vált. Ezzel állt szoros kapcsolatban két másik jelentős körülmény: az 1830-as, 1840-es évektől megsokszorozódó brit kivándorlás, valamint a tőkekihelyezés.

A szerző a felsorolt geopolitikai és az általa „geo-gazdaságinak” nevezett körülményeket, amelyek kihasználására Nagy-Britanniának különösen jó lehetőségei voltak, a brit világrendszer kialakulását tekintve kulcsfontosságúnak tartja. Ugyanakkor ezek a tényezők jelölték ki egyben a struktúra határait is.

John Darwin a brit világrendszer legjelentősebb, legerősebb komponensei között négy területet jelölt meg. Ezek közül elsőként a birodalom köz-

pontját, Nagy-Britanniát emelte ki, amely a rendszerhez szükséges energia nagy részét produkálta. Az óriási pénzügyi források, a nagyarányú export és számottevő szénlelőhelyek ipari óriássá tették. A népességfőlősleg, amely a „demográfiai imperializmus” motorja volt, megőrizte a telespes gyarmatok lakosságát tekintve a britek dominanciáját. A világ legnagyobb hadi és kereskedelmi flottája pedig a két világháború közötti időszakig alkalmassá tette a briteket arra, hogy a világ óceánjait ellenőrzésük alatt tartsák.

India a rendszer második tényezője ebben a felsorolásban, amely jóval több volt, mint egy gyarmat, a brit világrendszer Szueztől keletre eső felének sarokköve. „Nagy-India”, egyfajta birodalom a birodalomban, Ádentől Burmaig tartó óriási földterület, amelynek befolyása kiterjedt Kelet-Afrika partvidékére, a Perzsa-öbölre, Délkelet-Iránra, Afganisztánra és a Maláj-félszigetre. A szubkontinens, amely a brit export elsődleges és legnagyobb piaca volt, kikötői, vasútvonalai, kereskedői, telepesei, munkaereje, brit kézben lévő bankrendszere és stratégiai helyzete által a kelet-ázsiai brit előretörés mozgatórugójává és bázisává vált, amely angol-indiai közös érdekekben nyugvó, közös vállalkozás is volt egyben.

A következő fontos elem az előzőektől több szempontból is eltér: a tőke, a gazdasági érdekek „hatalmas birodalma”. A bankok, biztosítótársaságok, hajózási vállalatok, a befektetések nagy tömege, köztük főleg az infrastrukturális beruházások, mint például a kikötők telepítése és fejlesztése, vasútépítés, valamint ültetvények, bányák és koncessziók mind hozzájárultak ahhoz, hogy Nagy-Britanniának a világkereskedelem gyarapodásából szerzett nyeresége utolérhetetlen legyen.

A brit struktúra negyedik legfontosabb elemeként a szerző a domíniumokat jelöli meg. Az önkormányzóvá vált telespes-gyarmatok csoportjába, amelyeket a köznyelvben gyakran fehér gyarmatoknak neveznek, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika (az 1910-es egyesítéstől kezdve), Newfoundland (1949-ig, amikor Kanada részévé vált), az Ír Szabadállam (1921–1949) és Dél-Rhodesia (amely 1923 után élvezett egyfajta domíniumi státuszt, de teljes önkormányzóság nélkül) tartoznak. A kanadai francia kisebbség, a dél-afrikai fehér lakosság körében többségben lévő afrikánerek és az Ír Szabadállam esetében a Nagy-Britanniához való lojalitás kérdéses volt. Ezzel szemben Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Newfoundland és Dél-Afrika brit gyökerű társadalma hűséges volt a brit világrendszerhez. Számukra a birodalom nem ellenséget, hanem egy közösséghez való tartozást jelentett. A „tengerentúli britek” megbízható hűsége milliónyi emberrel járult hozzá a brit részvételhez az első világháborúban és még többel a másodikban (Kanadából elsősorban). Kulcsfontosságú ipari és pénzügyi

forrásai a domíniumokat a brit világrendszer tengerentúli részének legmegbízhatóbb tényezőivé tette.

John Darwin úgy véli, hogy a struktúra sikeres fennmaradásához mind-egyik elem és forrás (anyagi és szellemi) szükséges volt. Amikor ezek kihullottak (ahogy erre 1940 és 1947 között sor került) akkor az a világhatalom végét jelentette a britek számára. A második világháborút követő folyamatok, a tengerentúli birtokok elvesztése, India függetlenné válása, a domíniumok stratégiai függése az USA-tól, a brit flottahatalom alkonya – ezáltal a struktúra sebezhetővé válása a külső támadásokkal szemben – a háború előtti brit rendszer majdnem teljes széthullásához vezettek. Ennek ellenére Nagy-Britannia még megpróbált egy új rendszert létrehozni, restaurálni. Ez érhető tetten abban, amikor a britek olyan területeken aktivizálódtak, amelyek számukra korábban csupán marginális értékűek voltak, mint például Közép-Afrika, Dél-Ázsia, Közel-Kelet.

A könyvet számos térkép és ábra illusztrálja, amelyek a fontosabb folyamatok megértésében segítségére lehetnek az olvasónak. Ezek közül érdemesnek tartok kiemelni egyet, amely térkép és táblázat egyben, az 1815 és 1914 közötti brit kivándorlás arányait és irányait mutatja be a világban. Az ábrából megtudhatjuk, hogy a brit migráció célállomása legnagyobb arányban az említett időszakban végig az Egyesült Államok volt, a teljes kivándorló népesség 62%-a ide áramlott, amelyet jelentősen lemaradva követtek az észak-amerikai brit gyarmatok (19%), Ausztrália és Új-Zéland (10,7%), valamint Fokgyarmat és Natal (3,4%). Ezenfelül sok forrásidézet és sokféle statisztikai adat is helyet kapott a kötetben.

John Darwin a *The Empire Project* c. könyvében a Brit Birodalmat, mint struktúrát vizsgálja, a rendszer és az elemek viszonyára, a rendszer működésére, valamint a kialakulását és fenntartását biztosító tényezőkre koncentrálna. Úgy vélem, a kötet legnagyobb pozitívuma abban az új aspektusban rejlik, amelyből a szerző megközelíti a Brit Birodalmat, ezáltal hasznos olvasmányá lehet a téma iránt érdeklődőknek.

John Darwin: *The Empire Project. The Rise and Fall of the British World-System, 1830-1970* (A birodalom-projekt. A brit világrendszer felemelkedése és bukása, 1830-1970), Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 800.

Szabó-Zsoldos Gábor